

KÖZLEMÉNYEK

WINKLER GYÖRGY

A TÉRKÉP SZEREPE AZ 1848/49. ÉVI SZABADSÁGHARC HONVÉDSEREGEINEK VEZETÉSÉBEN

Az 1848/49. évi magyar szabadságharc irodalma a térképnek, mint a hadműveleti és harcászati tervezés és hadvezetés modern háborúban nem nélkülözhető segédeszközének a kérdésével nem foglalkozik. E mulasztás okainak feltárása nem könnyű, a magyar hadtörténelem egészére kiterjedő pótlása pedig még nehezebb feladat és messze meghaladja vállalkozásunk határait.

Mindenesetre megállapítható, hogy a szabadságharcot tárgyaló könyvtárnyi kötet, hírlap- és folyóiratcikk, tanulmány szókészletének rengetegében a térkép szó csak elvétve fordul elő. Ha használják is, legtöbbször nem a lényegre, a térképnek a hadvezetésben betöltött szerepére utalnak vele. Ízelítőül bemutattunk néhány idézetet.

Matolai Etele¹ ezt írja: „Most már minden veszve van!» mondá németül Guyon és egy térképet húzván ki zsebéből »Rékasra hátrálunk« — folytatá — »de ki tudja oda az utat?» kérdé széttekintve.”

Id. Szinyei József naplójegyzeteiben² az 1848. XII. 17-i bejegyzésből: „Megvettem Magyarország megyék szerinti térképét táborig használatra”.

Ezek a szerzők nem tartoztak a felső hadvezetőség köreibbe. A térkép katonai jelentőségére utaló adatokat nem várhatunk az emlékiratokból vett idézetektől, csak a térkép megemlítésének átlagos vonatkozásaira kívántunk velük példát szolgáltatni.

A térkép az ábrázolt területre vonatkozóan a katonai földrajzi és a tereptani ismeretek grafikus információtárolója. Adatrendszerét jelkulcsi ábrázolással fejezi ki. Méretaránya természeti méretadatok meghatározását teszi lehetővé. Sík- és domborzatrajza a való térszín képzeti megjelenítésére inspirál, szemlélése és mérészaki kezelése a terepen történő csapatmozgás és -mozgatás (menet, biztosítás, támadás, védelem stb.) tervezéséhez nyújt adatokat. (A felsorolt ismérveket a katonai térkép vonatkozásában emeltük ki. Más rendeltetésű térképek — kataszteri térkép, földrajzi térkép stb. — tekintetében egyéb felhasználási sajátosságok is hangsúlyozhatók.)

Az államok vezetőségei két évszázadot meghaladó idő óta mind nagyobb és nagyobb anyagi áldozatokat hoznak azért, hogy hadseregeik hatékonyságát minél jobb térképanyaggal segítsék. A modern háborúban a felsőbb katonai vezetés és a különböző szintű parancsnokságok eredményesen is hasznosítják a

¹ *Matolai Etele*: Visszaemlékezéseim honvéd életemre. Sátoraljaújhely, 1883. (a továbbiakban — *Matolai*) 162. o.
² *Id. Szinyei József*: Komárom 1848—49-ben. Naplójegyzetek. Hazánk, 1884. II. k. 23., 127., 209., 284., 354. o.
Az idézett rész: 1884. I. évf. II. k. 141. o.

rendelkezésre álló lehetőségeket. A térképnek a szabadságharc több mint egy esztendeig tartó gigászi küzdelemsorozatában betöltött szerepe is nagy jelentőségű. Ennek feltárása és értékelése sem a hadtudomány története, sem a hazai térképészet fejlődése szempontjából nem érdektelen. Jelen tanulmány e kérdésekhez kísérel meg adalékokat szolgáltatni.

A magyar szabadságharc a napóleoni háborúkat követően a XIX. század első felének legnagyobb európai háborúi közé sorolható. Százezreket meghaladó hadseregek álltak egymással szemben. Egyes nagy csatáiban sok tízezer főnyi erők csaptak össze a győzelem kivívásáért. Például Kápolnánál 37 000³, Isaszegnél 52 000, Nagysallónál 42 000,⁴ vagy Komáromnál — július 2-án — 90 000 fő.⁵

Ilyen nagy hadseregek mozgatása, ellátása, elszállásolása, utánpótlásának biztosítása térkép alapján való megtervezés nélkül az akkori viszonyok között már el sem képzelhető.

A szabadságharc magyar katonai vezetőinek nagyobb része nagyon alapos katonai kiképzésben részesült. Többen közülük Ausztria legmagasabb szintű tisztképző intézményeiben szerezték meg szakismereteiket. Alapos kiképzést nyújtottak az akkori négyéves hadapród iskolák. A térképészeti kiképzés tekintetében ezek közül is kiemeljük az utász- és tüzérhadapród iskolákat: Tullin, Korneuburg, Graz. Magasabb szintű kiképzést adott a magyar nemesi testőrség kétéves tiszti továbbképző tanfolyama. A legalaposabb képzést pedig a két katonai akadémia nyújtotta: a bécsi Hadmérnöki Akadémia és a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia.

Bona Gábor⁶ elemzi a honvédsereg tábornoki és törzstiszti karának szakképzettségét. Háromszáznál is több főre kiterjedő „minta” alapján hajtja végre a vizsgálatokat. Arma a megállapításra jut, hogy a 380 fő 68,5⁰/₀-a polgári és 31,5⁰/₀-a katonai előképzettséggel rendelkezett. A 119 katonai iskolát végzett egyén 30,2⁰/₀-a katonai nevelőintézetben (ez volt a legalacsonyabb fokú katonai kiképzés), 42⁰/₀-a hadapródiskolában (középfokú katonai képzés) és 27,8⁰/₀-a katonai akadémián (legmagasabb fokú képzés) sajátította el katonai ismereteit. A bemutatott százalékszámok csak a vizsgált 119 főre vonatkoznak és nem terjeszthetők ki az egész honvéd hadvezetőségre.

A honvédség felső vezetésében néhány olyan személy működött, aki korábban a cs. k. Katonai Földrajzi Intézetben szolgált, ott terepfelmérői tanfolyamot végzett és felmérési gyakorlatra is szert tett. Ezek tekinthetők a szabadságharc térképészetileg legképzettebb tisztjeinek (pl.: Hollán Ernő, Tóth Ágoston honvéd ezredes és Czecz János honvéd tábornok).

Annak érzékeltetésére, hogy milyen mélységű volt és mennyire volt alapos az a térkép- és tereptani oktatás, amit a korszak tisztképző intézményei a tanulóifjúságnak nyújtottak, idézzük Görgey Artúrnak a tullni utászkar hadapródiskolából 1836. május 10-iki kelettel édesapjához címzett levele vonatkozó sorait:⁷ „... Hátra van még az utolsó és minden tekintetben legkellemesebb tanfolyam. Még ezen a héten egy közeli helységben szállásolnak el bennünket [utolsó éves növendékeket] 18 napra katonai térkép-készítés (Militairmappierung) végett.” Az év folyamán elsajátított elméleti ismeretek után egy 18 napos terepfelmérői gyakorlat azt jelenti, hogy a hallgatók e témából nagyon ala-

3 *Borus József*: Dembinsky fővezérsege és a kápolnai csata. Budapest, 1975. 276—277. o.

4 *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéből. I—II. k. Budapest, 1886. II. k., 97., 121. o.

5 *id. Görgey István*: 1848 és 1849-ből. (Élmények és benyomások) I—III. k. Budapest, 1885—1888. III. k. 34. o. (A továbbiakban — *id. Görgey*, 1885—1888.)

6 *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Budapest, 1933. 71. és köv. o.

7 *id. Görgey István*: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, 1916. (A továbbiakban — *id. Görgey*, 1916.)

pos kiképzésben részesültek. A térkép felhasználásához szükséges ismereteken (térképtan, tereptan, domborzattan) túl a térképkészítés (felmérés, térképrajzolás) tudományába is bevezették a tiszti sarjadékokat.

A térképtan és a terepfelmérés a katonai akadémiákon⁸ és a vezérkari tanfolyamokon⁹ is tananyag volt. A harcászati oktatásnak is segédeszközzé vált a térkép. Mindezekből megállapítható, hogy az osztrák hadsereg a XIX. század második harmadában térképismeretekkel jól vértezett tisztikart képzett ki a maga számára.

A katonai térképkultúra fellendülése a XVIII. században kezdődött. Az újkori hadvezetési elvek és módszerek kialakulása, mindenekelőtt a haderő központi irányítás alá vonása, kényszerítően sürgette a korszerű térképek készítését a hadvezetés térképpel való ellátása érdekében és ennek folyamánként a katonai vezetők térképismeretekben való kiképzését. Ez a kölcsönhatás teremtette meg azon katonai térképkultúra kialakulásának a feltételét, amely az európai katonai nagyhatalmakat egymás után országuk részletes felmérésére szorította.

Elsőként a francia hadsereg vezetőinek követelésére indult meg a Franciaország egész területére kiterjedő részletes topográfiai felmérés, amely 1744—1789 között ment végbe. A térképmű 184 térképlapon, $M=1:86\,400$ méretarányban ábrázolja Franciaországot. A kartográfiatörténet *Carte Géométrique de la France*, másképp Cassini-féle térkép néven tartja nyilván az ebből a felmérésből származó térképanyagot.¹⁰

Ezt a térképkészítést időrendben mindjárt Ausztria követte. Mária Terézia rendeletére 1763-ban kezdődött a birodalom felmérése, amely az aktuális katonai igények szerint ütemezve huszonnégy év alatt befejezést nyert.¹¹ Érdekeségként megemlítjük, hogy ez a térképmű, amelyet hivatalosan I. katonai felmérésnek neveznek, volt az első olyan felmérés, amely nemcsak elkezdődött, hanem be is fejeződött hazánkban. Kétszáz évnél kellett utána eltelnie, hogy egy másik térképművet, Magyarország 10 000-es topográfiai alaptérképét, terv szerint elkészítsenek és 1981-ben be is fejezzenek. A közbülső időszak alatt egyetlen egy országos felmérést sem hajtottak végre terv szerint kezdettől a befejezésig Magyarországon.

Jelen sorainkban csak az I. katonai felmérés térképanyagának méretaránykérdését szándékozunk érinteni, mert ennek mind katonai, mind polgári felmérési vonatkozásban kiemelkedő jelentősége van. A térképezés méretarányát úgy választották meg, hogy a térképen mért egy hüvelyknyi hossz a természetben 400 bécsi öl távolsággal legyen egyenértékű, ami $M=1:28\,800$ méretarányának felel meg. A méretarány megválasztásának részben tisztán katonai, részben földmérési, térképezési oka volt. A katonai szempont az volt, hogy a méretarány terepi távolságoknak, még inkább menettávolságoknak, fejben való gyors kiszámítását tegye lehetővé. Ezért a térképen való mérésnél használatos lépték hosszegységéhez (a bécsi hüvelykhez) a csapatoknak egy negyed óra alatt megtett természetbeni menettávolságát (400 bécsi öl, azaz 760 m) rendelték hozzá (ez az egyszerű katonai mérték). Ez alatt a menetteljesítmény alatt természetesen a hadoszlopok egész napi, átlagos mozgásának az időegységre eső

⁸ Gatti, Friedrich: Geschichte der k. k. Ing. - u. Genieakad. 1717—1869. I—II. k. Wien, 1901. I. k 577. o.

⁹ Csendes László: Térképhistória. Budapest, 1980. 120. o. (a továbbiakban — Csendes)

¹⁰ dr. Albán Imre: A térképek műszaki előállítása. Térképezési Közlöny, 1934. évf. II. k. 3—4. füzet, 73—95. o.

¹¹ Paláus József: A katonai térképek készítése II. József császár idejében. Hadtörténelmi Közlemények, 1917. évf. Borbély Andor és Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában, valamint Csendes, aki több munkájában is foglalkozik a témával.

hányadát kell érteni. Magában foglalja a menetelés alatt pihenésre, étkezésre fordított időtartamokat is. Ez a kicsinyítési arány kielégítette a térképezési szempontokat is. A térképkészítésnél alkalmazott mérőasztalfelvételi eljárásnál a poláris pontkapcsolási módszerrel (irányzás és mérés) a poláris távolságot többnyire becsléssel, lépéssel, ritkábban mérőlánccal való végigméréssel határozták meg. A terepviszonyok és egyéb tényezők miatt a még elfogadható megbízhatóságú, legnagyobb természetbeni hosszmerést kb. 400 ölnek lehet tekinteni, így a méretarányzámból adódik, hogy a legnagyobb természetbeni, poláris távolság a lépték egy hosszegységével térképezhető. A választott kicsinyítés mellett lehetővé vált, hogy a katonai szempontból lényeges tereptárgyak feltüntetése ne okozzon a térképen oly mértékű túlsúfoltságot, mely az áttekinthetőséget zavarná.

Az $M = 1 : 28\,800$ méretarányyszám volt az oka annak, hogy a magyar polgári felmérésben a méter hosszegységet még a métertörvény (1874: VIII. tc.) meghozatala után száz évvel sem lehetett általánosan bevezetni (a kataszteri térképek szelvényezése, hálózata, a térképező eszközök, a területi nyilvántartás stb. miatt). Ebben a tekintetben viszont a katonai térképészet messze megelőzte a polgári felmérést, mert a III. katonai felmérést már metrikus hosszegységből levezetett méretarányban, $M = 1 : 25\,000$ kezdték meg 1869-ben¹², míg a polgári szervek öles szelvényezésű térképanyaggal dolgoztak, egészen az 1970-es évek elejéig.

A XVIII. század harmadik nagy európai térképészeti munkája Poroszország katonai felmérése volt, amelyre csaknem az ausztriai I. országos felméréssel egyidőben került sor (1767—1780). Ez a felmérés 270 lapon, $M = 1 : 50\,000$ méretarányban ábrázolta Poroszországot.

A kor nyomdatechnikai fejletlensége nem tette lehetővé a felvételi szelvények sokszorosítását, és velük a csapatok ellátását. Példaként Ausztria haderejére utalunk, amely a XIX. század elején 58 ezredet, 15 határőrezredet, 39 lovas-ezredet és 216 üteget foglalt magába¹³. Ennek a hadseregnek a II. József-féle felmérésből eredő 5400 térképlappal való ellátása (ezredenként és ütegenként csak 1—1 sorozatot számítva) 1 800 000 egyedi térképnyomatot igényelt volna. Az 5400 nyomólemez (rézkarc, rézmetszet) elkészítése és a nyomás meghaladta volna Ausztria egész, akkori sokszorosítóipari kapacitását.

Az I. katonai felmérésből származó térképanyagot (és tartozékrait) a hadseregfőparancsnokságon őrizték. Csak egy szűk körnek volt az anyagba betekintési lehetősége és csak legfelsőbb szervezési szinten került ez a térképanyag felhasználásra.

A gőzgéppel meghajtott gyorssajtó és a litográfiai kőről való nyomás feltalálása (Sehnfelder) és termelésbe állítása gyökeres változást eredményezett a sokszorosító iparban. Az osztrák hadseregben 1806-ban létrehoztak egy, a vezérkar mellett működő szervet, a „Topographisches Bureau”-t, amelynek a hadsereg térképellátása volt a feladata. Az egység később (1818) „litográfiai osztállyal” bővült és ettől kezdve Topographisch-litographisches Institut a neve.¹⁴ Ebből a szervből nőtt ki később a híres cs. k. Katonai Földrajzi Intézet (k. k. Militärgeographisches Institut).

A hadvezetőség számára kézenfekvő volt, hogy a felvételi méretarányban ($M = 1 : 28\,800$) készült részletes térképre sem a csapatoknak, sem a magasabb

¹² Messner, Robert: Die österreichische Landesaufnahme. (75 Jahre Kartographie am Hammerlingplatz) Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen. (Landesaufnahme). Wien, 1980. (a továbbiakban — Messner) 60. o.

¹³ Pethő Tibor: A háborúk ára. Budapest, 1966. 145. o.

¹⁴ Messner, 38. o.

parancsnokságoknak nincs szüksége. Felmerült tehát egy, a csapatok ellátására szánt, célszerű térképanyag készítésének és kiadásának a gondolata. Ennek alakí és tartalmi megtervezésénél azok a katonai feladatok voltak irányadók, amelyekben a térképet felhasználták. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

- a) Az ellenség helyzetének térképi azonosítása (a beérkezett kémjelentések és a felderítő tevékenység alapján).
- b) Az ellenség mozgásának térképen való követése és következtetés várható mozdulataira.
- c) Következtetés az ellenséges csapatok közlekedési és szállítási lehetőségeire (ellátás, utánpótlás).
- d) Saját csapatok mozgásának térkép alapján való tervezése.
- e) Közlekedési és útviszonyok megállapítása menetek és szállítás céljára.
- f) Vízi akadályok, vízi szállítási lehetőségek térképi megállapítása.
- g) Mozgást és szállítást gátló talajviszonyok (mocsaras, ingoványos területek) megállapítása.
- h) Domborzati viszonyok megállapítása a menet, a védelem és a támadás szempontjából.
- i) Természetbeni távolságok meghatározása és menetteljesítmények tervezése térképi adatok alapján.
- j) Útközetre alkalmas helyek megválasztása.
- k) Esetleges visszavonulási helyek kiválasztása és megjelölése.
- l) Utánpótlási vonalak tervezése.
- m) Következtetés települések seregellátási lehetőségére (sütőhelyek száma, vágóállatok mennyisége, kézműipar).
- n) A csapatok elszállásolásának tervezése (épületek, istállók száma).
- o) Állásharcoknál támadási pontok és védőállások helyének kiválasztása.
- p) Úteg-, lövegállások helyének megtervezése.
- q) Tüzérségi (és gyalogsági) tüzzel való pásztázás területének meghatározása.
- r) Célpontok lőtávolságának a meghatározása.
- s) Átlóhatóság megállapítása.
- t) A tüzérségi tűzhatás megfigyelési helyének kiválasztása.
- u) Általában: tereppontok és tereptárgyak térképi azonosítása, terepi tájékozódás.

A felsorolt térképi feladatok elvégzése (az állásharcon és a tüzérség szempontjain kívül) többnyire a hadseregek mellett felállított „táborkar” ügykönébe tartozott. A szabadságharc honvédseregeinél a térkép elsősorban a táborkar és a hadtesthez, hadosztályhoz beosztott táborkari tisztek tevékenységének volt a munkaeszköze. Utóbbiak, valamint a kikülönített (ún. száguldó) csapatok a hadseregparancsnokság intézkedéseinek végrehajtásánál, továbbá jelentések terepi hivatkozásainál hasznosították a térképet. Alsóbb parancsnokságok (zászlóalj, század stb.) egyáltalán nem használtak térképet. Ennek az az oka, hogy egyrészt kisebb katonai egységeket egyáltalán nem, vagy csak nagyon elvétve bíztak meg önálló harcászati feladattal, ezért a felső hadvezetés nem is adott ki számukra diszpozíciókat (hadintézkedéseket), másrészt ezeknek az egységeknek az élén gyakran katonailag gyengébben képzett (sokszor képzetlen) tisztek álltak, akik korábban a császári hadseregben altiszti, vagy alacsonyabb csapattiszti szolgálatot láttak el, vagy akiket rátermettség és az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartás alapján a honvédsereg legénységi állományából válogattak ki. Ezek többnyire nem részesültek térkép- és tereptani oktatásban, nem is rendelkeztek ilyen ismeretekkel. Velük eligazításnál iközölték (a soha-

sem távoli) menetcélt. Helyszínre vezetéshez helyi viszonyokkal ismerős személyek közreműködését vették igénybe.

A helyszínrre vezetőket kalauzoknak nevezi a korabeli szóhasználat. Szerepükéről gyakran tesznek említést a szerzők:¹⁵ „Április 10-én reggel a Bóbicsdandár (Klapka hadtestéből) parancsot kapott, megkerülő hadoszlopot képezni és Bottyánból Hartványra és Csegének a szőlőkön keresztül Verőcze felé menni, az ellenség visszavonulását elmentsendő. De ezen dandár az utat parancsnoka hanyagságából eltévesztette. Ez ugyanis két század Császár-huszárral és a 6-fontos üteggel a gyalogságot hátra hagyván felőrányira előre sietett — helyes irányban; a kalauzt magával vivén, de a gyalogság mellé nem adván kalauzt. — A gyalogság aztán kalauz nélkül P. Penz felé tévedt: (egyenest északnak Hartványtól) . . . Bóbics alezredes utóbb észrevette, hogy gyalogsága még mindig nem közeledik. Segédtestet küldött vissza érte. Időközben több, mint két óra múlt el és Vácz teljesen ki volt őrítve az ellenségtől, mine a Bóbicsdandár a (váczi) szőlőkön keresztül vonult. A terv tehát meg volt hiúsítva s az ellenség csak is megveretett . . .”

Másik idézet utal arra, hogy kiknek a segítségét vették igénybe a kalauzi szolgálathoz „Hát hová vezettél bennünket?» (. . .) »De hát te kerülő vagy itten, hát csak tudnod kell hol vagyunk?»¹⁶

A „kalauz” segítségével végrehajtott menetfeladatoknál különös jelentősége volt a menetcél pontos, a helyi lakosság által ismert nevén való megjelölésének. Ez nem volt mindig összhangban a térképi helységnevmegírással.

Ismerve azokat a katonai feladatokat, amelyeknél térképhasználatra van szükség és amelyeket az előbbiekből az a)—u) pontokba foglaltakban tárgyaltunk meg, továbbá ismerve a térkép felhasználói körének térkép-tereptani felkészültségét, vizsgálható, hogy milyen tartalmi és alaki feltételeket kellett kielégítenie a katonai rendeltetést legjobban kiszolgáló térképnek. Tartalmi tekintetben ezek nagyjából a következők:

- A) A földfelszín vízhálózati rajza a vízi átkelési helyek és lehetőségek feltüntetésével.
- B) A térszín domborzatának szemléletes ábrázolása a lejtőviszonyok minőségi feltüntetésével (meredekség) — esetenként magasságkülönbségek megállapítására szolgáló rajzi, vagy számszerű adatokkal.
- C) Közlekedési utak nyomvonalának feltüntetése, az utak minőségének megjelölésével, útszalkaszok meredekségére (kapptató) utaló jelzéssel.
- D) Települések feltüntetése (pusztától a városig) a lakosság lélekszámára utaló jelöléssel (pl. különböző méretű karikák és betűnagyság.)
- E) Tájékozásra alkalmas létesítmények és tereptárgyak jelkulcsi rajza.
- F) Nagyobb, összefüggő erdőségek a faféleségre utaló jelkulcsi ábrázolással.
- G) Menetet gátló, vagy nehezítő talajviszonyok ábrázolása (állandó és időszakos mocsarak, ingoványok, köves pusztaság, laza homok stb.)
- H) Egységes vetületi rendszer, szelvényhatáros ábrázolás (a szomszédos térképlapok csatlakozhatósága érdekében) és a távolságok (menetteljesítmények) gyors meghatározását biztosító méretarány.

Az ezen követelményeket kielégítő térkép megtervezésénél elsődleges szerepe van a méretarányoknak. A méretarány szabja meg a rajzi tartalom sűrűségét (ezzel a térkép információgazdagságát), az alkalmazandó térképjelek méretét

¹⁵ Egy ilyen kalauznak az I. váci csatában (április 10.) történt alkalmazására: *id. Görgey*, 1885—1888. II. k. 153. o.
¹⁶ *Matolai*, 170. o.

(ami a rajzi zsúfoltságra, ezáltal a térkép olvashatóságára van kihatással), egyszerűsítheti a szerkesztés munkáját és könnyítheti a felhasználói műveleteket. Továbbá a szelvénylapok (térképlapok) méretét is befolyásolja, mert a katonai felhasználású térképek tervezésénél határt szab a tábori körülmények közötti használhatóság feltétele (megfelelő bútorzat hiánya, légmozgás stb.). Utóbbi szempontok kb. 50×60 cm-es optimális lapméretet tesznek kívánatossá. Az ennél kisebb méret gátolja a megfelelően nagy terület ábrázolását, a nagyobb szelvénylap pedig nehézkessé teszi a kezelést. Ha azt is feltételül szabjuk, hogy a szelvény méret legalább egy-két napi gyalogsági menetteljesítmény ábrázolását biztosítsa, akkor a többi szemponttal kiegészítve kb. $M = 1 : 100\,000$ — $M = 1 : 200\,000$ méretarányú térkép tervezése volt kívánatos a korabeli hadseregek hadvezetése számára.

Amikor a legfelsőbb osztrák hadvezetőség az I. katonai felmérés térképanyagának elévélése miatt, továbbá a napóleoni háborúk tapasztalatainak hasznosítása érdekében elhatározta a II. katonai felmérés végrehajtását, tervbe vették a magasabb parancsnokságoknak olyan sokszorosított térképanyaggal való ellátását is, amely megfelelt a kor katonai követelményeinek. Méretarányát az I. katonai felmérésnél is alkalmazott felvételi méretarány egyötödében ($M = 1 : 144\,000$) választották meg. Az új térképet az eredetiből átszerkesztéssel és összevonással (generalizálással) vezették le. Ezt a térképet speciál-térképnek nevezték.¹⁷

A szabadságharc kezdetének az időpontjáig (a mai) Magyarország területe mintegy $\frac{1}{3}$ részének felmérésével végeztek a II. katonai felmérésben¹⁸ a térképező szervek. A levezetett speciál-térkép elkészítése (technikai okokból) néhány év késedelemmel következett a felmérés idejéig, ezért ez a térképanyag még az eddig felmért területnél is kisebb kiterjedésben állt rendelkezésre — és az elkészült lapok sem a fő hadszíntereket ábrázolták (mindössze néhány szelvényről tudunk Pozsony térségéből).

A szabadságharc honvéd hadseregeinek a táborokara és a magasabb parancsnokságok tehát nélkülöztek egy olyan térképet, amely minden tekintetben kielégíthette volna a kor katonai tervezési és hadvezetési igényeit. Szükségmegoldáshoz folyamodtak tehát, olyan térképet használtak, amilyen rendelkezésre állt és amilyenhez hozzájutottak. Két térkép kerülhetett elősorban szóba. Az egyik az ún. Lipszky-féle térkép — amely a XIX. század első harmadában szinte kizárólagos használatú volt Magyarországon —, a másik a Lipszky-féle térkép egy tartalmilag bővített és javított, korszerűbb „újratervzése”, amelyet létrehozójáról Schedius-féle térképnek neveznek.

Mind a két térképnek a szabadságharcban történt felhasználására vonatkozóan előfordulnak irodalmi utalások:

Degré Alajos¹⁹ a temesvári csatavesztés elbeszélésénél írja: „Dobsa (Lajos) és Pálffy (Albert) letelepedtek a kócsi mellé, kiterítették a Lipszky-térképet, kikeresették az utat, amely Orsovára vezet, aztán megindultunk”. Krivácsy József²⁰ is említi Lipszky térképét. „Klapka (egyik könyvében ti.) Dembinszki-iról azt mondja, hogy nem ismerte az ország helyrajzi, politikai és gazdasági viszonyait. Ez nem áll. Az ország helyrajzát ismerte, mert bizonyosam voltak térképei, hogy pedig voltak, azt onnét tudom, mert Kászonyi Dániel, ki február

¹⁷ Messner, 52. o.

¹⁸ Csendes, 123. o.

¹⁹ Degré Alajos: Visszaemlékezéseim (az 1848—9-ik év előtti, alatti és utáni időből.) I—II. k. Budapest, 1884. I. k. 150. o.

²⁰ Krivácsy József: Görgey és Klapka, vagy az 1848/9-iki önvédelmi harc. Budapest, 1881. 8. o.

havában mint kormánybiztos működött Egerben, őt Korabinszky térképeivel kínálta meg, melyekben minden egyes megye fel van véve. Dembinszky azt köszönettel utasította vissza, mivel neki, úgymond, épp úgy meg vannak a térképei, csak hogy nagyobb mérvben, azon kívül pedig Lipszky nagy térképe is.”

A Schedius-térképre id. Görgey Istvánnal találunk utalást:²¹ „Schedius tamár 1847-ben megjelent nagyobb térképe alapján dolgozott, mely a magyar háború idején Magyarországnak legjobb térképe volt és mely szerint a magyar vezérkar is eljárt.”

Ugyancsak id. Görgey Istvánnál fentebb idézett műve II. kötetének 615. oldalán olvashatunk egy szolgálati okiratot, amely említi a Schedius térképet: „A hadügyminisztériumtól — Bayer ezredes úrnak, közp. vezérkari iroda főnökének a főhadiszálláson... A Schedius-féle magyarországi nagy térkép óhajtott 8 példányát megvettem, s azok Önnek rendelkezésére állnak... Kelt Budán, 1849. június 28-án, aláírás Waldberg sk. ezredes.”²²

A már említett Korabinszky- és a Lipszky- ill. Schedius-féle térképeken kívül csak egyetlen térképet megnevezését találtuk a korra vonatkozó irodalomban. Fodor Ferenc²³ Pongrácz János „Európa legújabb általános postatérképe...” c. munkájáról a következőket írja: „A magyar szabadságharcban azt a nevezetes szerepet töltötte be, hogy ezt használta 1848—49-ben Görgey Arthur fővezér. Erősen elhasznált példányára, mely a Nemzeti Múzeum térképtárában fekszik, hitelesen van ez feljegyezve.”

Vegyük sorra ezeket a térképeket és vizsgáljuk azt, hogy tartalmi gazdaságuk és aktualitásuk kiellégítette-e a szabadságharc-kori honvéd hadvezetőségnek a katonai térkép iránt támasztott igényeit?

Szedlicsnai Lipszky János (1766—1826) katonatiszt, térképész²⁴ az 1806—1808 években adta ki az országot (és csatolt részeit) 9 lapon (É—D-i és Ny—K-i elrendezésben 3—3 szelvényen) ábrázoló térképművét. A térkép az államigazgatás szükségletét volt hivatva kielégíteni. Tartalmát, ábrázolási modorát, méretarányát, vetületi rendszerét ennek megfelelően választották meg.

Településrajza feltünteti a királyi és bányavárosokat, püspöki székhelyeket, vásárhelyeket, falvakat, pusztákat, kastélyokat, romokat, magányos templomokat, szerzetesi rendházakat (monostorokat), jelentősebb magányos épületeket, vendégfogadókat (csárdákat), majorokat, vadászlakokat, fürdőhelyeket, malmokat, üveghutákat, vashámorokat. Víz- és úthálózati rajza a folyók, patakok sodorvonalát, tavakat, árvédelmi töltéseket, ásványvíz forrásokat, római sáncokat, épített utakat, postaútakat, postaállomásokat ábrázolja. Államigazgatási tartalma országhatárookra, megyehatárookra, bíróságok illetékességi területére, azok határára terjed ki. Hegyeiket, dombokat, hegycsúcsokat, erdőségeket, homokos területeket folyóátlelő helyeket, hidakat, árterületeket, mocsarokat is feltüntet néhol a térkép. Ezeken kívül római számokkal sorszámozva megjelöli a megyéket, latin nyomtatott nagybetűkkel a kiváltságos területeket és arab számokkal a bíróságok illetékességi területét.

A térkép méretarányát nem adja meg közvetlenül a szerző. A mű 8. szelvényén feltüntetett megjegyzésből lehet a méretarányszámot levezetni. „Mensura unus Gradus Meridiani (in long 58 684 orgiarum Vienensium) 9 pollicium ex

²¹ *Id. Görgey*, 1885—1888. I. k. Bevezetés.

²² Uo. 615. o.

²³ *Fodor Ferenc*: A magyar térképirás. 1—3. k. A Térképészeti Közöny 15. sz. különfüzete. Budapest, 1953. (a továbbiakban — *Fodor*) II. k. 208. o.

²⁴ *Kenyeres Agnes*: Magyar Életrajzi Lexikon. I—II. k. Budapest, 1967. II. k. 78. o.

A Lipszky-térkép művészi keretbe foglalt címfelirata

Mappa desunti". Egy meridián fok mérete (58 684 bécsi öl hosszban) 9 térképi hüvelyknek felel meg. Ebből $M = 9 : (58\ 684 \times 72) = 1 : 469\ 472$. (Tanulmányunk nem térképtörténeti tárgyú. A térképtörténettel kapcsolatban csak megállapításaink és következtetéseink indokolása szempontjából legszükségesebb ismeretekkel terheljük az Olvasót. A latin nyelvű idézetben szereplő meridián fokértékekkel kapcsolatban azonban türelmét kell kérnünk, ez ui. olyan adat, amely a kor irodalmában, mint a Földet helyettesítő (gömb) felület használatos méretadata, nincs megemlítve.

Ifj. Bartha Lajos hívta fel²⁵ e kérdésre a figyelmet. Ennek közlése alapján következtetni lehet Lipszky méretadatának az eredetére. E szerint Lipszky Liesganig fokméréseiből a meridiánt érintő körök sugarára nyert maximális és minimális értékek számtani középértékéből (3 362 288 öl) indult ki. Csakhogy a kiindulási érték²⁶ a méretarányszámra végtelen tizedestört számértéket szolgáltatott, amit a térkép szerkesztőjének mindenképpen el kellett kerülnie, ezért a kiindulási értékből nyert (58 682, 996 öl) ivhosszt 1,004 öllel megváltoztatva a kilences próbát kielégítő számhoz jutott, ezzel kerek számúvá tette a méretarányszámot. Ebből visszazámítva a gömbsugarat, $r = 3\ 362\ 345,525$ öl értéket kapunk, amely 57,525 öllel nagyobb Liesganig középértékénél. A térképtörténet iránt érdeklődők számára bizonyára figyelemre méltó adalékot jelentenek fejtegetéseink.)

A Lipszky-térkép méretaránya két szempontból is kedvezőtlen katonai felhasználásra. Elsősorban harmada a fentebb indokolt méretaránynak, ezért a térkép arányosan kevesebb információ tárolására alkalmas, mint kívánatos volna. Másodszorban nincs összhangban az egyszerű katonai mértékkel, és nem kerek szám, ezért távolságok és menetteljesítmények csak hosszadalmas és fáradságos számítással határozhatók meg általa.

A távolságmeghatározás körülményességének az enyhítése érdekében a térképmű 8. lapján több, külöféle hosszegységre (osztrák mérföld, magyar mérföld, földrajzi mérföld stb.) szerkesztett lépték található, ezek segítségével a térképi hosszak természetbeni megfelelője szerkesztéssel meghatározható. A szerkesztéshez (összehasonlításhoz) mérőkörvöt használtak. A hüvelykes beosztású, fazettás léptékekkel lemért térképi hossz csak körülményes számítással alakítható természetbeni távolsággá. Ezen az úton is csak távolság nyerhető, menetteljesítmények meghatározásához további számítások szükségesek.

Lipszky nagy térképét Murdoch-féle kúpvetületben szerkesztette²⁷ Zách Ferenc csillagász tanácsára. E vetületnek az a sajátsága, hogy a meridiánok képe hossztartó, az ábrázolt területhez képest kedvezően elhelyezett kúp esetén pedig közel területtartó leképezést biztosít.²⁸

Mind a meridiánok menti, mind a párhuzamos körök menti fokosztásból 10×10 perces hálózatot szerkesztettek, amely alapul szolgált egy helységnévtár összeállításához. A helységek földrajzi helyzetének a megjelölése vonatkozásában²⁹ ez a névtár öleli fel mindmáig hazánk legnagyobb számú helynevet (lakott helyek, várromok, puszták stb.). A hálózat oszlopait Ny—K-i irányban arab számokkal, rétegeit É—D-i irányban latin nyomtatott nagybetűkkel jelöli. Ez megkönnyíti a földrajzi nevek azonosítását.

A térkép a domborzatot pillacsíkozással ábrázolja. A domborzatrajz tetszetős, nagy összefüggéseiben jól szemlélteti a térszíni formákat. Magashegyi tá-

²⁵ Lipszky, J.: Nachricht von der geographischen Karte von Ungarn in neun Blättern, und Einrichtung derselbe. Monatliche Correspondenz, Gotha, 1803. September: 234. o.

²⁶ Liesganig, Josef: Dimensio graduum meridiani Viennensis et Hungarici. Viennae, 1770. 260. o.

²⁷ Fodor, 180. o.

²⁸ Hazay István: Földi Vetületek. Budapest, 1954. 212. o.

²⁹ Fodor, 1. k. 183. o.

jon tónusossá teszi a rajzot, domb- és síkvidéken azonban nem zavarja a térkép-áttekinthetőségét.

A vízrajz kielégítő és bőséges, néhány helyen található csak elrajzolás. (Például a Tarna medre Tótfalutól — Kápolna és Aldebró között középen — Sirolkág egy kis mellékpatak sodorvonalában van feltüntetve, ezért Verpelétnél a falu Ny-i szélén elhelyezkedő medret a falutól K-re kb. 2—2,5 km távolságban tünteti fel. (A meder kanyarulatait sokszor elnagyolja, a gázlőhelyeket nem jelöli.

Helynevek megírásánál különböző méretű betűnagyságot, ábrázolásánál különböző méretű karikát alkalmaz. Lélekszám szerint öt méret-megkülönböztetés fordul elő: nagy városok (pl. Pesth, Strigonium, Agria; mezővárosok (pl. Szent Endre, Hatvan); nagyközségek, vásárhelyek (pl. Zsámbék, Martonvásár); kisközségek (pl. Alsó Némedi, Ócsa) és puszták (pl. Gombos, Hatvan mellett, vagy Csík, Budaörs mellett). Azoknál a településeknél, amelyeknek akkor ismert és használatos latin neve volt, a latin nevet tünteti fel a szükséges betűmérettel a térkép, de zárójelben kisebb, a kisközségek megírásánál használt betűmérettel a még használatos magyar, német, szlovák, horvát, román nevet is felsorolja. Például: Agria (Eger, Erlau); Posonium (Pressburg — itt a magyar nevet nem írja meg); Hanzellbeck (Érd); Leutschovia (Lőcse, Levoce), Carpona (Karpfen, Korpona, Krupina); Comarinium (ennél más nevet nem ad meg.).

Lipszky térképének címfeliratát figurális és tájképi, művészi keret övezi. Ez a művészi elem is jelzi, hogy nem katonai felhasználásra szánták a térképet.

Ez a térképi alkotás hatalmas előrehaladást jelentett a hazai földmérés és térképészet történetében. Kiszűrte (legalábbis nagymértékben csökkentette) a korábbi térképi ábrázolások rajzi és tartalmi tévedéseit és olyan gazdag információanyagot nyújtott Magyarországról és topográfiájáról, amely messze meghaladta az előtte járó térképek információgazdagságát és maradéktalanul kielégítette a kor államigazgatásának ilyen irányú igényeit. Kiemelkedő értékét bizonyítja, hogy fél évszázadot meghaladó ideig volt használatos, és az egész művelt Európa ebből merítette a XIX. század eleji Magyarországra vonatkozó földrajzi ismereteit.

Az 1830-as évekre szükségessé vált a térkép új kiadása, mert az eredeti nyomatok teljesen elfogytak. A reformkori eszmeáramlatok, az egyre bővülő földrajzi ismeretanyag, a települések és a közlekedési hálózat fejlődése azonban megkívánta az eredeti rajzi tartalom átalakítását, kiegészítését, korszerűsítését. Erre a feladatra vállalkozott Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika tanára, polihisztor, aki földrajzi és térképészeti problémákkal is foglalkozott. Címeit és rangját a Tanügyi Névtár³⁰ a következőkben foglalja össze: „... kir. tanácsos, a' pesti királyi tudományegyetemnek nyugalmazott tanítója, a magyar tudós társaság, és orosz csász. charkovi-egyetem tiszteletbeli, a göttingeninek pedig levelező tagja, a' jénai latin társulat társa, több vármegye táblabírája, és a' kir. egyetemnek volt igazgatója”, majd „... helytartótanácsi tanácsos, szép-művészeti bölcselkedési és jogtanár.” Schedius pontosan fel tudta mérni a kor térkép iránti igényét, ezért az új térkép tervezésénél értékes tanácsokkal szolgált. Magát a szerkesztést, a térképrajzolást Blaschnek Sámuel (Soma) földmérő végezte. Az új térkép első kiadása 1836-ban jelent meg.

A térkép tulajdonképpen a Lipszky-térkép átszerkesztése és korszerűsítése. Ugyanazt a vetületi rendszert alkalmazza, méretaránya is megegyezik azzal, amit meg is nevez a térkép címfeliratában: „Méterarány 1 bécsi hüvelyk

30 Magyar Tanügyi Névtár 1847. évre. Buda, 1847. 23. o.

6520,0444 öl, v. a természeti nagyság 1:469 472". Az ábrázolt területet kiterjesztette Ny-i irányban, ezért a közép-meridiánt mintegy fél folkkal nyugatabbra vette fel Lipszky középmeridiánjával szemben. Ő is 10×10 perces hosszúsági és szélességi falkálózatot alkalmaz. Jellkulcsi ábrázolása bővül amazzal szemben.

Településekkel kapcsolatos jellkészlete különböző rangú (lakosságszámú) városok megkülönböztetésére alkalmas; honi és külföldi városokat más-más jellel tünteti fel; jelöli a felsőoktatási intézményeket, az egyházi hatóságokat (apátság, prépostság, püspökség, érsekség). A bányák kifejezésére 13 féle különböző térképjelet használ. Helyenként párizsi lábban kifejezve megadja a hegyek magasságát is. A települések névmegírásánál a magyar elnevezést teszi első helyre és a német, latin, szlovák stb. nevet csak kisebb betűtípussal írva tünteti fel. Pl.: Esztergom (Gran); Vác (Waitzen); Schmetz Bánya (Schemnitz); Eger (Erlau); Eperjes (Presov) stb.

A domborzatot szintén pillacsíkozással ábrázolja, de ennek rajza kevésbé tónusos, mint Lipszkyé, ezért a térkép olvasását kevésbé zavarja. Nem fogadható el Fodornak az az állítása³¹ hogy Schedius térképe a domborzatot már Lehmann módszerével ábrázolja. A Lehmann-féle csíkozás a domborzat jellegén túlmenően a lejtők meredekségének a kifejezésére is alkalmas. Igaz ugyan, hogy Schedius térképe egyes (meredekebb) lejtőkön sűrűbben tünteti fel a csíkokat, és ezzel sötétebb tónust kölcsönöz azokon a helyeken a domborzati formáknak, de a csíkvonalak vastagságában nem tesz különbséget, így a meredekség foka a csíkok alapján nem állapítható meg, vagyis a Schedius térkép domborzatcsíkozása nem Lehmann-féle csíkozás.

A folyók medrének ábrázolása hűebben követi a tényleges helyzetet Schediusnál, mint Lipszky térképén. Sok állandó hidat, révet, számos gázlót is feltüntet, amivel a térkép vízrajzának a gazdagságát növeli. A közlekedési utak minőségi jellegét (épített utak, nem épített közlekedési utak) kidomborítja. Meredek útszakaszokat (kaptatók) ugyancsak feltünteti a térkép.

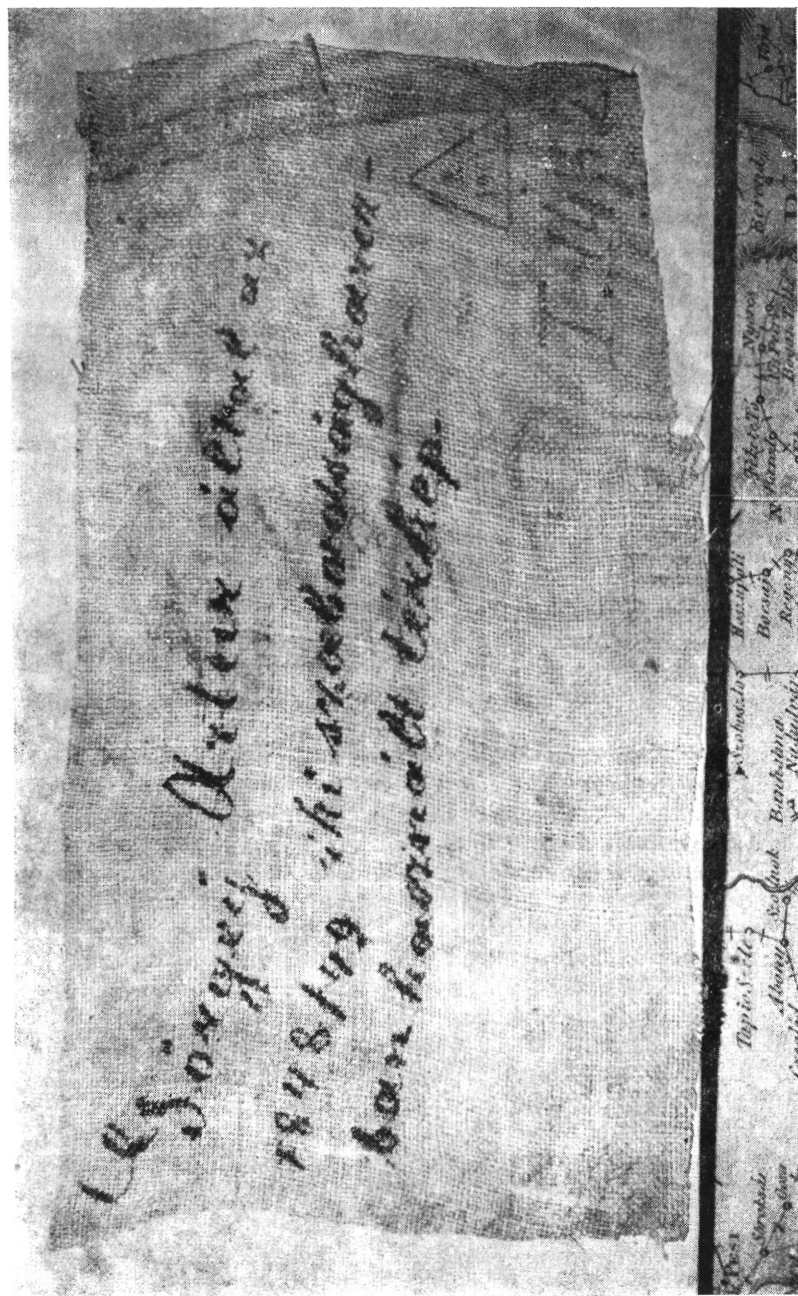
Schedius térképe nem hozott újat a magyar térképészet történetébe, csak a Lipszky-féle térkép eredményeinek és információgazdagságának szerény továbbfejlesztését és részleges módosítását eredményezte. Kitűnő erénye a magyar nyelvű névrajz, a közlekedési utak jellegének és minőségének korszerű ábrázolása, a vízrajz hiányosságainak pótlása és a településábrázolás bővítése.

Az új térkép iránt támasztott társadalmi igényt mi sem jelzi jobban, mint az, hogy az első kiadást követő 11. évben újra ki kellett adni — további korrekciókkal és bővítésekkel, mert az első kiadás teljesen elfogyott. Szabadságharc alatti említésénél mindig erre a második, 1847. évi kiadásra fogunk utalni.

Krivácsy idézetében megnevezi Korabinszky megyei térképét. Ezzel érdemben szükségtelen foglalkoznunk, mert hadvezetési célra sem méretarányánál, sem tartalmi szegényességénél, sem „szelvényezésénél” fogva nem alkalmas. Legfeljebb a hadiesemények iránt érdeklődő laikusok számára nyújthatott némi tájékoztatást.

Ami Pongrácz térképét illeti, jelen tanulmányban helyénvalónak tartjuk egy, a szaktudományban előforduló téves állítás bírálatát, ill. helyesbítését, mert hibás következtetésre vezetheti a kutatót. Az Országos Széchényi Könyvtár T 1432 jelzetszám alatt tartja kezelésében azt a térképművet, amely alkalmas szolgáltatott Fodor Ferencnek, a kiváló térképtörténésznek téves megállapítása közlésére.

³¹ Fodor, 2. k. 227. o.

A Pongrácz-térkép borítóján elhelyezett vászondarab a rajta lévő szöveggel

A térkép címe: „Neueste allgemeine Postkarte von Europa in welcher sämtliche Postrouten aller europäischen Staaten nach den zuverlässigsten Postbüchern angezeigt sind. Mit fernerer Benützung der besten astronomischen Ortsbestimmungen und vorzüglichsten geographischen Hilfsmittel. Entworfen von

Johann Pongratz Lieutenant des 2ten Feld-Artillerie Regiments.” (Európa legújabb általános postatérképe, amelyen az összes európai ország valamennyi postaútja a legmegbízhatóbb postakönyvek szerint van felszelve. A legjobb [értsd: legkorszerűbb] csillagászati helymeghatározások és a legkiválóbb földrajzi segédletek felhasználásával... készítette Pongrácz János hadnagy a 2. sz. tábori tüzérezredből.)

A térképtári borítóban a 6 szelvényből álló térképmű mellett el van helyezve egy papírra ragasztott vászondarab, amelyen a következő, fekete tussal írt szöveg olvasható: „Görgey Artur által az 1848/49-es szabadságharcban használt térkép.” Továbbá ceruzával írva a jelzet (T 1432) és a könyvtár pecsétje. Magán a térképen nincs visszatalálás a vászonra írt szövegre és a vászondarabon is csak a ceruzával írt jelzetről lehet következtetni, hogy a megjegyzés Pongrácz térképére vonatkozik. (L. a 86. oldalon!)

A térképet kísérő megjegyzésből az a megtévesztő benyomás ébredhet a kutatásban, hogy ez a térkép szerepet játszott a szabadságharc katonai tervezésében, holott ezt objektív körülmények teljesen kizárják. Már maga az az állítás sem meggyőző, hogy a térkép egyáltalán Görgeié volt, hiszen semmilyen hitelt érdemlő adat nem támasztja ezt alá. A megjegyzést senki sem hitelesítette aláírásával és az információ eredetére vonatkozó utalás sem fordul elő, továbbá a jelzetszámot is ceruzával írták rá, ami későbbi keletkezésre enged következtetni. A térkép katonai felhasználhatóságát kizáró objektív okok a következők.

A térkép méretaránya (Fodor szerint kb.) $M = 1 : 1\,590\,000$. Felkerékítve $M = 1 : 1,6$ millió. Ezzel szemben (saját megállapításaink szerint) a Magyarországot ábrázoló szelvényeken egy ÉK—DNy-i irányú zsugorítás és egy ÉNy—DK-i irányú nyújtás miatt az előbbi irányban kb. $M = 1 : 2,4$ milliós, utóbbiban kb. $M = 1 : 1,7$ milliós méretarány határozható meg. A méretarányszámok mindkét irányban vizsgált, számos összehasonlító méretből nyert átlagértékek.) Ez a durva torzítás megcáfolja a címfeliratban tett kijelentést — „... a legjobb csillagászati helymeghatározások és a legkiválóbb földrajzi segédletek alapján készítette...” — hiszen kiadásának ideje körülbelül azonos Lipszky térképének a megjelenési idejével, ott pedig már eltűntek a Pongrácznál visszatérő, XVII. századi torzulások. Természetesen nem szabad elfelejtenünk: a térkép egész Európát ábrázolja, a torzításokra vizsgált terület az egész térképnek csak csekély kiterjedése, a hibát tehát nem kell olyan durva hibának tekinteni, mintha egy kisebb országot, vagy országrészt ábrázolna a térkép.

Az $M = 1 : 2$ millió körüli méretarány (amelynél 1 térképi cm-nek 20 km természetben hossz felel meg) olyan nagymérvű kicsinyítés, amely a katonai vezetés számára szükséges térképi tartalom ábrázolását egyáltalán nem teszi lehetővé, ezért a felsorolt katonai feladatok sem oldhatók meg a Pongrácz térképe alapján.

Vízrajza hiányos és torz. Nagy folyók (pl. a Nyitra, Zsitva, Garam, Sajó stb.) egyáltalán nincsenek feltüntetve. A Duna visegrádi „könyöke” enyhe ívben jelentkezik, a Pesttől D-re eső szakasz É—D-i folyásirányt pedig ÉÉK—DDNy-i irányúnak tünteti fel a térkép. Domborzatábrázolása silány és hibás, nagy területek hegyrajza teljesen hiányzik (pl. a Bükk hegység masszívuma). Településábrázolása célközpontú (csak a postaútak menti és a postaállomással bíró helyiségeket tünteti fel), névrajzi megírását sok hiba terheli (pl. Dédes helyett Dedos; Fülek helyett Füllek; Inárcs helyett Jnarts megírás szerepel). A közlekedési úthálózatból csak a postaútakat ábrázolja, azokat sem minőség szerint. Tereptárgyakat, tájékozási elemek rajzát nem tartalmazza térkép.

Összefoglalva a felsoroltakat, megállapítható, hogy Pongrácz európai posta-

térképe tartalmában még Korabinszky megyei zsebtáblása mögött is elmarad. A szabadságharc katonai vezetői jóhírének a védelme érdekében kell szót emelni a megtévesztő következtetés levonására okot adó megállapítás ellen. Azok a katonailag kitűnően megtervezett hadműveletek, amelyek a honvédsereg fényes fegyvertényeit eredményezték, ilyen postai céltérkép alapján nem lettek volna megtervezhetők. Az sem feltételezhető, hogy a kitűnően képzett katonák térkép iránti igényét kielégítette volna Pongrácz (katonai célra primitívnek mondható) térképe. Helyén való lenne a vázsonra írt szöveget olyan kiegészítő megjegyzéssel ellátni, amely ezekre felhívna a figyelmet.

Egyéb térképművek is felhasználásra kerülhettek a szabadságharc katonai vezetésében, de róluk nem találtunk említést a kor irodalmában. Ezek között a térképek között a legaktuálisabb Aszalay József országtérképe volt, amely 1830—1838 között jelent meg, két lapon; $M = 1 : 700\,000$ méretarányban. Hadvezetés célra alkalmatlan ábrázolás. A megyei és egyházmegyei térképek ugyancsak felhasználásra kerülhettek. Ezek méretaránya $M = 1 : 100\,000$ körül, gyakran még nagyobb volt, de csak kisebb területeket ábrázoltak, a szomszédos megyék térképéhez (ha ott volt éppen térkép) eltérő méretarányuk következtében nem csatlakoztak, tartalmuk pedig nem elégítette ki a hadvezetés igényeit. Talán ezeket a térképeket nevezi id. Görgey egy később tárgyalandó idézetében³² „speciális térképek”-nek, amelyek *esetleges* használatára sor kerülhetett.

Lipszky és Schedius térképe a bemutatott ismertetések szerint nem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket már a II. katonai felmérés idején, tehát a szabadságharcot évtizedekkel megelőzően előírt a hadsereg főparancsnokság a megtervezendő harcászati térkép számára. Bizonyos hadászati feladatokra megfeleltek ezek a térképek. Nagy területi áttekinthetőségüknél fogva alkalmasak voltak nagyobb térségekre kiterjedő hadművelési tervek elkészítésére. Ilyen volt például a Gödöllőről Vácra át, Nagysallót érintve, Komáromba irányuló átkaroló hadművelet, párhuzamosan a Pest környéki tüntető tevékenységgel, amelyet a szabadságharc legtöbb katonai szakírója egyszerű hadvezérei alkotásaként értékel. Más természetű, de a harcászati feladatok túlnyomó részét kitevő feladatok megoldásához azonban kevés támpontot nyújtottak a táborkari tiszteknek ezek a térképek. A térkép elmélyült tanulmányozására volt szükség a részletek megtervezéséhez. Igaznak fogadhatjuk el id. Görgey Istvánnak³³ Bayer Józsefről, a főhadereg vezérkari főnökéről térképmunkájával kapcsolatban írt sorait: „Bayert fél napokon és fél éjszakákon át ott látták a térkép felett, törni a fejét, hogy a jövő napok, hetek hadászati feladatait, esélyeit, kibúvóit apróra tanulmányozza.” Persze ez a leírás nem csak Bayerre lehet jellemző. Minden térképhasználó elmélyül a térkép szemlélésében munkája közben, hogy a térkép rajzi tartalma termékenyítő gondolatokat ébresszen benne. Műveleteket végez a térképen, hogy a gondolatok megvalósításához a térkép információkészletéből konkrét adatokat nyerjen (pl. természetbeni távolságok megállapítása, útviszonyok, terepakadályok feltárása, települések befogadóképességének a becslése csapatok elhelyezése számára stb. stb.)

Részletesebb és a célnak jobban megfelelő térkép kevesebb elmélyülést igényel. A szerényebb ábrázolási tartalmú térképnél a szemlélőnek kell a meglévő adatokból a hiányok megfejtésére kísérletet tennie, ez több időt igényel. A szabadságharc tisztjei sokszor kerülhettek ilyen rejtélyek elé a nem kielégítő térképanyag miatt.

³² *Id. Görgey*, 1885—1888. III. k. 515. o.

³³ *Uo. II. k. 68. o.*

A szabadságharc hadseregeinek vezérkari főnöksége az ellenség helyzetének terepi azonosításához, illetőleg a saját csapatok mozgásának és elszállásolásának a megtervezéséhez használta első sorban a térképet. A közbülső parancsnokságok mellé beosztott vezérkari tisztek (hadtest-, hadosztály-, dandárvezérkari tiszt) pedig a felsőbb parancsok végrehajtásában hasznosították. A főseregnél az 1849. április eleji állománykimutatás szerint a vezérkari főnökségen kívül négy hadtest-vezérkari tiszt, három hadosztály-vezérkari tiszt és hat dandár vezérkari tiszt működött.³⁴

A vezérkari főnökség által kibocsátott hadintézkedések (diszpozíciók) sok olyan adatot tartalmaztak, amelyek megállapításához térkép szolgáltatta az alapot. Pl. a VII. hadtest levelező (könyvből) a 14. sorsz. bejegyzés.³⁵

„Kelt Nagyfaluban (Tiszanagyfalu) márcz 13. (1849-ben) — Aulich tábornok stb. úrrak Tisza-Füreden (Tiszafüred). A márczius 14-ére szóló diszpozíciók szerint hadtestem holnap kél át Tokajnál a Tiszán; rá Tokaj, Tarczal, (Tarczal) Zombor (Mezőzombor) és Szerencs állomásokat szállja meg. A Poroszló melletti hidakat a mi illeti, méltóztassék Tábornok úr oda intézkedni, hogy azok minél előbb elkészüljenek, s azáltal az Ön hadtestének átkelése ott lehetővé váljék. Ellenben Valknál (Tiszavalk) a híd úgy készíttessék el, hogy szükség szerint megint le lehessen égetni, vagy elbontani. — Görgei” (Eredetije német, id. Görgey István fordítása.)

Ez a hadirat tulajdonképen a II. hadtest tájékoztatását szolgálta. A saját hadtestének mozgásrendjét és időbeosztását nem részletezi Görgei.

A Schedius-térkép (szemben a Lipszky-félével) a Tokaj-Tarczal községek közötti közvetlen utat feltünteti, de nem ábrázolja azt a meredekséget, amely mentén felkapaszkodik az út a Tokajhegyre. A leereszkedés meredek útszakasza már fel van tüntetve. A domborzatrajzból azonban a kaptatóábrázolás hiányosságára lehet következtetni, ezért a hadmozdulat tervezője számításba vehette a nehezítő terepviszonyokat. Tiszafürednél a Lipszky-térkép még a mellékvizek szabályozása előtti vízrajzot tünteti fel, amely nem lett volna alkalmas a hadihíd helyének kijelölésére. Ehhez azonban a néhány hét előtti visszavonulás alkalmával terepi tapasztalatokat szerezhettek a haditerv készítői és azokat hasznosíthatták.

A főserег egy másik hadintézkedése több csapattest összehangolt mozgásáról:³⁶

„Kelt Gyöngyösön április 2. 1849. — Gáspár és Pöltenberg ezredes uraknak a horti táborban.

Ma a két hadosztály (ti. a Gáspár- és a Pöltenberg-hadosztály) védelmi állásban marad... A Csányban álló vezénylet bevonul, mihelyt ezt a helyet Damjanich hadtestéből megszállják. Erre a mondott hadtestből Czillich-dandár van kiszemelve... Holnap az egész Czillich-dandár megint odább vonul Csányból, és akkor ezt a helyet megint azon hadosztályból való csapattal kell megszállni, a mely az őrsi szolgálatot adja. — Abczon (Abcon), Jobbágyiban és Csécsén (Cséce) az ellenségtől 5000—6000 ember áll. Ezek ellen Kmethy (Kmety) hadosztály Patát (Gyöngyöspata) és vidékét tartja. — A két hadosztály (Gáspár és Pöltenberg) feladata marad: megtartani Hortot; ezért az ellenséges támadásnak — Horton túl Hatvan felé — egész határozottsággal ellent kell állni... Jelentések Gyöngyösre. Az összeköttetés a Kmety hadosztállyal czirkálók által tartandók fenn. Görgei sk. u. i.: Liptay, Görgey (Ármin) és Gyra.

³⁴ Uo. III. k. 82. o.

³⁵ Uo. II. k. 39. o.

³⁶ Uo. 70. o.

Ecseден (Ecseg) maradnak, mígnem a Kmethy (Kmety) hadosztály szállja meg ezt a helyet. — Nagyon sürgős.” (Eredetije német, id. Görgey István fordítása.)

A hadintézkedések katonai földrajzi vonatkozásainak a térkép volt a közvetítője. Fontos volt tehát, hogy mind a kibocsátó, mind a címzett parancsnokság a földrajzi adatok egyértelműsítése érdekében, azonos térképkiadást használjon, mert különböző szerzőktől származó és különböző időpontban keletkezett térképek között lényeges eltérések voltak.

Katonai célra a nagyon kicsiny méretarányú térképek (Lipszky és Schedius) sok részletükben már elavult adatokat tartalmaztak, hiszen a térkép adatgyűjtését a megjelenést esetleg már évekkel megelőzően lezárták (ez alatt végezték a tervezés, a szerkesztés, az ellenőrzés, a vésés és a sokszorosítás munkáit.) A felhasználók azonban semmilyen tájékoztatással nem rendelkeztek arra vonatkozóan, hogy melyek az időközben érvényüket veszített információk. Ilyenekből eredő nehézségekre is tesz említést id. Görgey István³⁷.

„... Arra, hogy első ízre talán nem érünk célt, annál inkább kellett gondolni, minthogy az ellenség birtokában levő Vágjobbparti vidék terepi minősége, ennek harcászati előnyei és Klapka által legújabban emlegetett veszélyes sajátosságai terra incognita vallának előttünk, az ekkor létezett speciális térképek-ből pedig nem voltak kivehetők és megítélhetők. Ily speciális térképek 1849-ben csupán azok léteztek, miket a m. k. Helytartótanács készítettet valamikor a megyei közigazgatás számára. Ezek nem voltak katonai fölvételűek; de amúgy is elavultak voltak azok. A valóság (mocsár, vízmeder, erdő, cultura) eltért a sárgult papirostól.” Ugyancsak ilyen térképi hiányosságokra ad tájékoztatást egy Rochlitz Kálmán emlékirataiból átvett idézet: „Bayer kénytelen lett volna régi térképek alapján adni taktikai parancsokat, hogy — teszem — a jobb szárnyát egy mocsárhoz kell támasztani, mely már több esztendeje ki lett szárítva, vagy meg kell szállni egy erdőt, amelyet időközben rég kivágtak.”³⁸

Folyóátkelések megtervezéséhez sem nyújtott elégséges tájékoztatást a Lipszky-féle és a Schedius-féle térkép. A Duna—Tisza kivételével a folyók egyetlen vonallal vannak ábrázolva. Ez nem kielégítő a mederszelvényesség, a vízmélység, a vízhozam (és egyéb, a hidépítés, vagy gázlőhely kijelölés szempontjából fontos adat) meghatározásához. Kellemetlen meglepetés érte a főszereget vezérkarát a Garamon való átkelés végrehajtása előtt. Az átkelést az Óbars—Újbars szakaszon tervezték, mert ott állandó híd jelzett a Schedius-térkép. Az odaérkezett elővéd azonban megállapította, hogy az ismeretlen irányban eltávozott osztrák csapatok a hídát elbontották és a hídalkatrészeket leusztatták Esztergom felé a folyón. Helyi szemlélés alapján kellett kijelölni a megépítendő hídak számára alkalmas helyeket (Óbarsnál a III. hadtest számára, Szecsénél az I. hadtest számára és Zsemilénél a VII. hadtest számára) mert a térkép alapján való tervezés nem volt lehetséges. Mindezek miatt a haditervhez képest három napi késéssel sikerült Komárom felé törő seregnek átkelni a Garam jobb partjára.

A térképnek az előzőekben részletezett hiányosságai természetesen gátolták a maradéktalanul jó és végrehajtható tervek készítését. Esetenként akadályai voltak ezek a hiányosságok a katonai siker kialakításának is, egyszer-másszor pedig súlyosabb helyzetet is előidézt a hibás térkép.

Tóth Gyula a Danzer átdolgozásában (átírásában?) megjelent Dembinszki-emlékiratból idézve a temesvári csata előzményeként közöl egy ilyen esetet.³⁹

„Augusztus 9-ére kiadott napiparancsom értelmében Temesvár felé vonulá-

37 Lásd a 34. sz. jegyzetet.

38 id. Görgey, 1885—1888. II. k. 498. o.

39 Tóth Gyula: Küzdelem, bukás. megtorlás. I—II. k. Budapest, 1978. I. k. 85. o.

sunk a jobb szárnyánál vette kezdetét. Gál (Gáll) ezredes hadteste hagyja el mindenekelőtt a tábornokot, s megkerüli Becskereket (Kisbecskerek, románul Becicherecu Mic) olyformán, hogy a helység jobb felől marad; [vagyis a községet K-ről kerüli meg] majd az országút felé kanyarodik, mintegy hatszáz lépésnyire Becskerektől, a homlokzatot rendbehozza, az országútra támasztja. Ezen hadtesthez csatlakoznak Lázár és Jaswitz hadosztálya, s amannak jobb szárnyánál arcvonalat képez. A lengyel légió, s Guyon hadosztálya Kisbecskereken vonul keresztül, s Gál hadtesténél olyformán fejlődik ki, hogy jobbik szárnya az országútra támaszkodik. A jobb szárny lovassága Desseffy alatt a gyalogságot követve, a helység mögött vonul el, s a legszélső jobb szárnyat alkotja: Wepler alezredes ellenben a falut megkerüli, s Guyon hadosztálya mögött mint szélső bal szárny foglal állást . . .

... Az egész majdnem végre volt hajtva, midőn a hátvéd utolsó csapataival magam is (ti. Dembinszki) elindultam. Kisbecskerekből kiérve, azt tapasztalám, hogy az intézkedésekbe egy hiba csúszott. Ugyanis én a térkép szerint terveztem, s íme most látom, hogy a Becskerekről Temesvárra vezető út tévesen van odarajzolva, a helységen túl, ti. az út egyfelől Temesvár, másfelől Szent-András (Szentandrás, Sinandrei), Vinga és Arad felé ágazik; a térképen ez utóbbi ág nem volt feltüntetve, hihetőleg mivel nem országút, hanem csak nemrégiben keletkezett, rossz karban tartott mellékút volt. Ezen aradi utat az utolsó hetekben oly sokat használták, hogy egészen simának és szélesnek látszott, a Gál ezredes azon országútnak tartott, melyre bal szárnyának kell támaszkodnia; a falun átvonuló csapatok ellenben parancsszerűen a temesvári országútra támaszkodtak jobb szárnyukkal, miáltal a központban nagy hézag támadt.”

Ez az előadás a térkép hiányosságából eredő lehetséges tervezési hiba szemléltetésén kívül közvetett bizonyítékul is szolgál arra — amit Krivácsy fentebb idézett közlése alapján valószínűsítettünk —, hogy ti. Dembinszki Lipszky térképét használta hadi terveinek az elkészítéséhez. Lipszky térképén tényleg hiányzik a Kisbecskerek—Szentandrás út rajza, míg Schedius térképén ez már fel van tüntetve. (*Térképvázlaton l. a 92. oldalon!*)

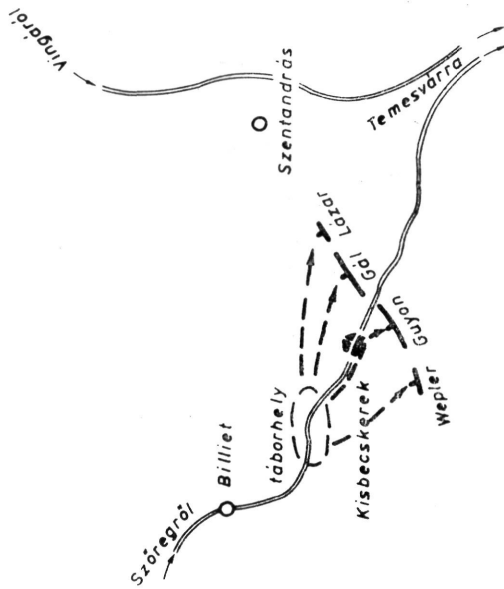
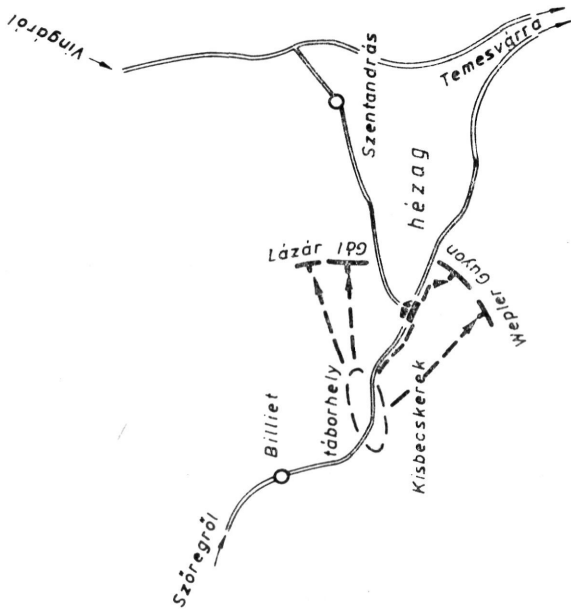
Lipszky gyakran mellőzi az alacsony rendű (kisebb forgalmú, mellék-) utak ábrázolását. Így néha nagyobb települések is mindenféle megközelítési lehetőség nélkül vannak feltüntetve.

Dembinszki (Danzer) jegyzeteiből arra is lehet következtetni, hogy Gálnak egyáltalán nem volt a vidékről térképe. Katona szerint „Gáll László (1810—1850) százados a cs. kir. 39. gyalogezredben, a szabadságharc alatt nemzetőr-őrnagy, majd honvéd ezredes, hadosztályparancsnok, majd hadtestparancsnok, súlyosan megsebesül a temesvári csatában”⁴⁰ nyilván nagyon alapos térképismeretekkel rendelkezett. Nem valószínű, hogy a KÉK-i irányú (azimut 67,5°) Szentandrásra menő utat összetévesztette volna a vele csaknem 60°-os szöveget bezáró, DK—KDK-i irányú (azimut 127,5°) temesvári úttal, ha rendelkezett volna térképpel. A felkelő Nap iránya alkalmas lett volna a térkép tájékoztására, a tájolt térkép pedig szembeötlően rávilágított volna a hiányosságra.

A Lipszky-térkép hiányosságaira Imrédy-Molnárnál is találunk adalékokat.⁴¹ Tóth Ágoston honvédezredes, aki korábban részt vett a II. katonai felmérés terepfelmérési munkálataiban és Pétervárad környezetéről egy szintvonalas térképet is készített — tehát kitűnően képzett térképész volt —, mint Kolozsvár és környékének katonai parancsnoka, a megszünt építési igazgatóság felsza-

⁴⁰ *Katona Tamás*: Az aradi vértanúk. I—II. k. Budapest, 1979. II. k. 346. o.

⁴¹ *Imrédy-Molnár László*: Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezredes, a XIX. századbeli magyar térképészet úttörőjének élete és működése. A Térképészeti Közlöny 8. sz. különfüzete. Budapest, 1938. 94. o.

Lipszky térképe alapján
tervezett hadmozdulat
A Dembinszki által Lipszky térképe alapján tervezett hadmozdulat megvalósulása

A térkép hiányossága folytán
a kivitelezés végrehajtása

badult mérnöki kapacitása számára” elrendelte, hogy a Lipszky-féle térkép erdélyi részét nagy méretarányban rajzolják meg. Azt akarta, hogy a terep, amely ezen a térképen nagyon hibás, külön erre a célra általa kiképzendő tisztek közreműködésével helyesbítsék. A nagyítás meg is kezdődött, s a munkát Tóth gyakran személyesen ellenőrizte, de azért az roppant lassan haladt előre... valószínű, hogy az egész szabadságharc alatt Tóth volt az egyetlen

tiszt, aki a térképkészítésre, vagy legalább annak ilyen módjára gondolt és a hadsereget Lipszkiénél helyesebb és részletesebb térképpel akarta ellátni.”

Irmédy-Molnár Tóth Naplójegyzetei alapján írta könyvét. Az előadottakból az is kivethető, hogy az erdélyi hadseregnél (legalább annak egy részénél) ugyancsak Lipszky térképe volt használatos.

A szabadságharc alatt a várostromlokat kivéve nem alakultak ki állásharcok, ezért a mozgó csapatoknál nagy (nagyobb) méretarányú térkép iránti szükség nem is merült fel. Buda ostroma esetében a honvéd csapatok által megszállt terület topográfiai adottságai előnyösebbek voltak, mint a védőké, mert a Gellérthegy, Naphegy, Martinovics-hegy és a Rózsadomb tengerszint feletti magassága meghaladta a vár platójának a magasságát,⁴² így az ostromlóknek rálátásuk volt a védők állásaira és a magasabban elhelyezett ütegállásokból hatásosabban lehetett tüzelni és a tüzelés eredményességét jobban meg lehetett figyelni. Ezzel szemben Arad és Temesvár ostrománál a magas körfalazat teljesen talkarta a becsapódások megfigyelését az ostromlók elől. (A térszín topográfiai előnye csak a tüzéségi előkészítés tekintetében állt fenn. A vár megrohanása és elfoglalása szempontjából, éppen ellenkezőleg, Buda környezete volt a leghátrányosabb terep, mert a védők fegyver- és kartáctűz alatt tartották a mellvédek előtt kb. 60 m mélységben fekvő sík területet, amelyen az ostromlóknek át kellett hatolniuk a siker érdekében). A tüzéségi tevékenység összehangolásánál a célok megjelölésénél, a becsapódások megfigyelésénél és a magasabb parancsnokságokhoz terjesztett jelentéseknél Buda ostromlói is hasznosíthatták a térképet. A főhadiszállás élt is ennek a lehetőségével és a fővezéri nyomdában előállított egy könyvomatos vár-térképet és ezt az ostromló csapatok magasabb parancsnokságainak (hadtest-, hadosztály-parancsnokságok, tüzéségi parancsnokságok) rendelkezésére bocsátotta. Egy példánya ennek a nyomtatnak a MTA kézirattárában található (jelzet: Mo Tk 28). Mérete 38×58 cm. A MNTI 1979. évi falinaptárában (május hónap díszítőjeként — ebben a hónapban volt ui. Buda ostroma) ki is adta a térkép hasonmását.⁴³ Méretaránya kb. $M = 1 : 7200$. Ez a méretarány a vár olyan részletes rajzának a bemutatását teszi lehetővé, hogy egyes nagyobb épületek, utcák, terek, védelmi berendezések stb. is feltüntethetők a vázrajzon. Egyes fontosabb objektumokat meg is nevez a magyarázó szöveg (pl. a vízvezeték eleje és vége, parancsnoki épületek, szénaraktár, lőportár stb.). A Gellérthegyten és a (mai Moszkva-téren állt) egykori tégláégető területén elhelyezett mozsárütegek, a rakétaüteg és a naphegyi ostromüteg számára különböző színezéssel feltünteteti a térkép a célokat (pl. a várpalota és tüzészertár, a gr. Teleki palota és a réselendő falszakasz, lőportár, új kaszárnya, a József-kaszárnya). Az I., II., III., hadtest és a XV. hadosztály számára a május 21-i roham harci területét sárga színnel jelöli.

Közös jellegzetességek arra engednek következtetni, hogy a vázrajz, „anyarajzát” Wasquez „Buda és Pest Szabad Királyi Városainak tájleírása” c. művészi térképalbumának⁴⁴ IV. (Buda a Farkasrétől a Dunáig) lapjáról készült szabadkézi másolat képezte. Ilyen közös jellegzetességek pl. a vár közterületeinek névmegírása. A vázrajzon csak olyan utcákat írtak meg, amelyek az eredeti térképen is meg vannak nevezve (Burg Gasse; Theater Gasse; Georgs Platz stb.). Ugyanazt a névrajzot használja a fővezéri nyomda kiadása, mint a Wasquez-térkép. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert a XIX. szd. első felében

⁴² Némédy, Josef: Die Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849. Pest, 1853. 51. o.

⁴³ MN Térképészeti Intézet 1979. évi falinaptára. Budapest, 1979.

⁴⁴ Bővebben: Fodor, 2. k. 257. o.

még nem voltak egységesen elfogadott elnevezések. (Pl. a Vörös által jelzett, korabeli, három lappos Buda-Pest térkép). További jellegzetesség, hogy a harcászati szempontból kiemelt elemek rajza hűen követi a Wasquez-féle ábrázolást (pl. a körfalazat, épületek és a Ny-i védfalon feltüntetett faszor, amelyet lombozatának a takarása miatt volt fontos kiemelni a rajzolóknak).

A nyomtatott rajza nem tetszetős, mint a fali naptár kiadás szöveges magyarázata is írja: „...sebtében rajzolt... litográfia, kéziratos kiegészítésekkel.” Ez igaz is, de a rajz világos, jó áttekintést nyújt a várról. Céljának kiválóan megfelelt. Alkalmass volt a tűzvezetés központi irányítására és az összehangolt roham harcászati feladatainak a térképi megjelölésére.

A szabadságharc irodalma a fővezéri nyomdáról több helyen tesz említést. Ez egy szállítható litográfiai sajtó volt, amelyen kiáltványok, felhívások, hírközlések szövegét sokszorosították, egyszer-másszor igényesebb nyomdászati munkákat is végeztek rajta. Ezen sokszorosították pl. Than Mór „Budavár ostroma” c. litográfiaját.⁴⁵

A litográfiai sajtó kapcsán Matolai Etele egy megemlékezését említjük meg,⁴⁶ amely a főszereplő térképűgyeire is ad némi felvilágosítást. „Viktor testvérem, ezen idő alatt a Görgey Artur főparancsnok térképrajzoló irodájába vétetvén fel, Pozsonyba ment; és amibár még néhány nap múlva Győrött és későbbben a kápolnai ütközet után T.-Füreden találkoztunk, egy táborban többé együtt nem voltunk.” Görgeit a schwechati vereség után nevezték ki a feladunai hadsereg parancsnokává és december közepéig tartózkodott Pozsonyban. Matolai tanúsítása tehát arról szól, hogy a sereg vezérkarában már 1848 novemberben, vagy december elején létrehozott egy térképrajzoló irodát, amelynek valószínűleg a vázrajzkészítés volt a feladata. Ez a szervezés tehát térképészeti igényeket volt hivatva kielégíteni. Feltételezni lehet, hogy a budai vár vázrajzához hasonló rendeltetésű egyéb térképészeti termék is napvilágot látott ebben az irodában, a szöveges diszpozíciók grafikus gyámolítójaként. Hogy ilyenek fennmaradtak-e, és ha igen, hol találhatók, nem sikerült felderíteni.

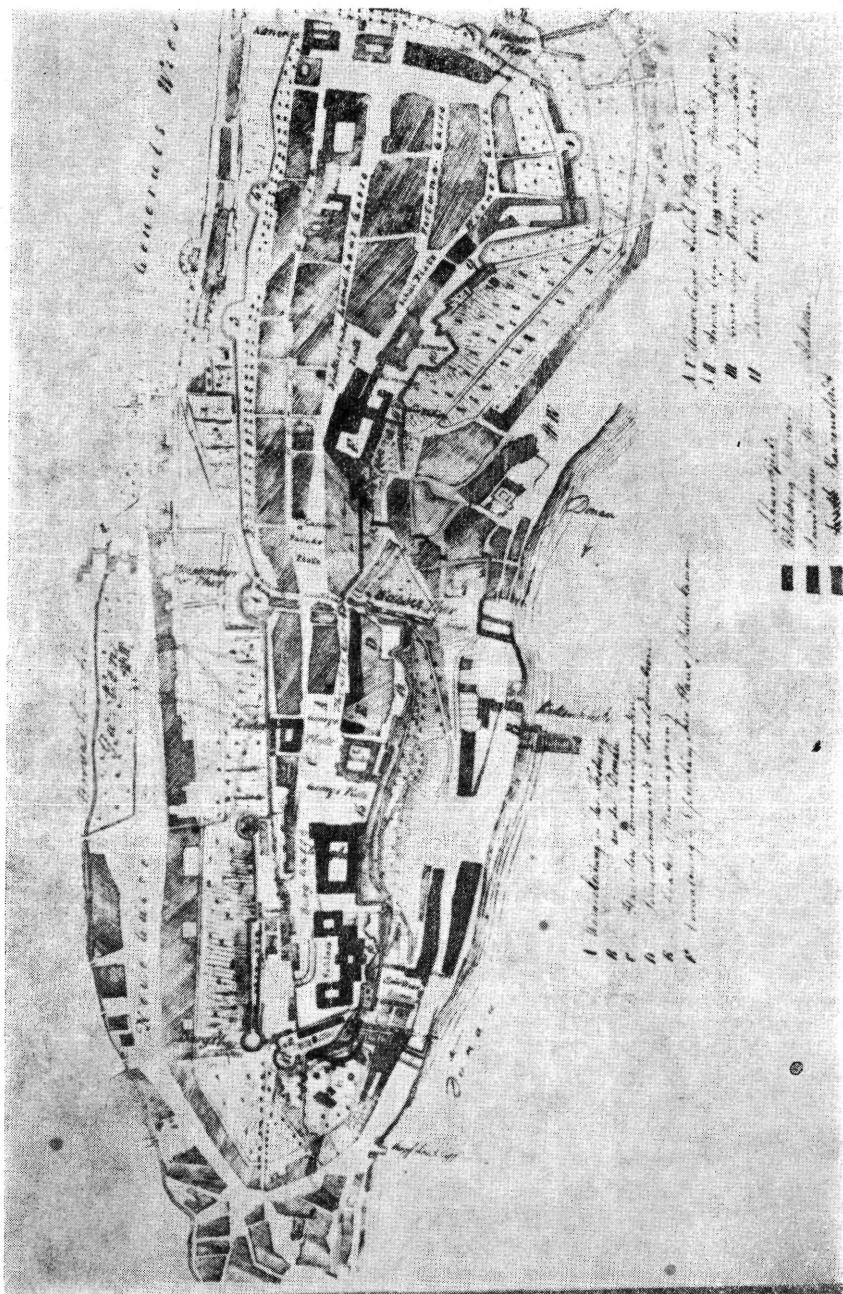
A szabadságharc erdélyi hadszíntereiről szóló irodalom kevesebb említést tesz a térképről, és a térkép katonai alkalmazásáról, mint a főhadszínterről szóló irodalom. Ennek oka lehet, hogy az erdélyi hadszíntér térképi ábrázolásának hiányosságai (lásd fentebb Tóth Ágoston ténykedését) kevésbé segítették a hadvezetést, továbbá a hegyvidéki terepen való mozgás nagyobb mértékben támaszkodott a helyszínrre vezető közreműködésére, mint a térkép alapján való tájékozódásra. Meg kell azonban említenünk Czecz János honvéd tábornok nevét, aki a szabadságharc után Argentínában telepedett le, az argentin fegyveres erők szolgálatába lépett, megszervezte térképészeti intézetüket, és sokat tett Argentína térképészeti kultúrájának felemeléséért. Ez a térképészeti legkiválóan képzett tiszt egy időben Bem vezérkari főnöke, később hadosztály- és hadtestparancsnok volt. E beosztásokban egészen biztosan kapcsolatba került térképészeti kérdésekkel is és harcászati tervezéseiben alkalmas lehetett hasznosítani térképészeti ismereteit.

*

Témánk teljes áttekintéséhez és értékeléséhez nagyon kevés adat áll rendelkezésre. A szórványosan elhullatott, legtöbbször nem is a tárgyra irányuló célzatossággal leírt megjegyzésekből kellett a valószínűségekre és lehetőségességekre

⁴⁵ Cinnerné Wilhelmé Gizella: Than Mór (1828—1899). Budapest, 1982. 87. o.

⁴⁶ Matolai, 34. o.

Buda várának a fővezéri nyomdában készült vázlata

következtetni, úgy, hogy egy-egy tényadat közé illeszkedő logikai lánczemekeket sok esetben feltételezésekre alapoztuk. A teljességre törekvés szándékát részben ezen objektív körülmények miatt sem tudtuk megvalósítani.

Megállapításainkat az alábbiakban összegezzük:

— A szabadságharc honvéd seregeinek magasabb parancsnokságai hadművele-

ti és harcászati terveik készítéséhez és hadintézkedéseik megfogalmazásához használtak térképet.

- Kimondott katonai térképpel nem rendelkeztek, ezért közel félmillió méterarányú, államigazgatási céltérképek képezték a térképi tevékenység alapját.
- Alacsonyabb szintű parancsnokságok (század-, zászlóalj-, sok esetben dandárparancsnokságok is) nem használtak térképet. Ezek az egységek — amennyiben a hadintézkedések részükre önálló terepi mozgást is elrendeltek — legtöbbször helyszínrre vezetőik (kalauzok) közreműködését vették igénybe.
- A hiányos információkészletű, részleteikben elavult térképek nehezítették a hadműveletek és a harci tevékenység tervezését és irányítását, néhány esetben a sikertelenség okozói is lehettek.

Megállapításaink az 1848—49-es magyar szabadságharc dicsőséges hadi tetteinek árnyékában csekélységgé törpülnek. Mégis szükségét éreztük tanulmányunk közreadásának, arra gondolva, hogy ha vele a gazdagon dokumentált történelmi konstrukció ismeretanyagához csak egyetlen adattal járulunk is hozzá, az is bővíteni fogja a tudás táráát.